

סולידריות ומחקר חברתי פמיניסטי

פנינה מוצפי-האלר

זר: זעם חנוק במעמקי גרוני, מלאך שחור המפר את השקיפות, עקבה אטומה אין חקר לה. הזר – פניה של שנאת האחר – אינו קורבנה הרומנטי של העצלות המשפחתית שלנו וגם לא הפולש האחראי לכל תחלואי היישוב. הוא גם אינו התגלות ההולכת ונרקמת או יריב מידי שיש לחסל על מנת להשיב את השלום אל הקבוצה. באופן מוזר, הזר שוכן בתוכנו [...] כשאנו מזהים אותו בתוכנו, אנו חוסכים לעצמנו את הצורך לשנוא אותו בפני עצמו [...] הזר מתחיל כאשר מפציעה המודעות לשונותי שלי, ומסתיים כאשר אנו כולנו מזהים את עצמנו כזרים המורדים בקשרים ובקהילות.¹ (ז'וליה קריסטבה, זרים לעצמנו)

שנאת האחר, כותבת התאורטיקנית ז'וליה קריסטבה, יכולה להתפוגג רק כאשר נהיה מסוגלים לזהות את ה"אחר" בתוכנו, כאשר ה"שונות" של כל אחד ואחת מאיתנו הופכת לחלק מהתפיסה העצמית שלנו. למחקר וכתובה אנתרופולוגיים, בניגוד לתפיסה המזלזלת, המצמצמת של אנתרופולוגיה כתיעוד פטרנליסטי בקרב אוכלוסיות מחקר הנתפסות כנחותות, פרימיטיביות או אקזוטיות, יש פוטנציאל רדיקלי לפיתוח מודעות שאומרת, במילים של קריסטבה, ש"הזר שוכן בתוכנו".

הבנת ה"אחרים" תמיד עמדה במרכז המחקר האנתרופולוגי. אנתרופולוגים יחדו את עצמם ואת הדיסציפלינה שלהם דרך השימוש בתיעוד המבוסס על השתתפות וצפייה במציאות היומיומית של אותם "אחרים" או זרים. ודווקא בגלל הקרבה המתפתחת במהלך תצפית משתתפת כזו, הידע שאותו מפיך מחקר אנתרופולוגי לא בא להדגיש ריחוק והיררכיה בין קבוצות חברתיות ותרבותיות, אלא דווקא למצוא את הדמיון ואת האנושיות המשותפת שלנו. תחושה של הזדהות, של שותפות גורל ושל סולידריות אמיתית עם "אחרים" היא התרומה העיקרית של מחקר וכתובה אתנוגרפית חדשה בעשרים השנים

¹ קריסטבה, 1988.

האחרונות שהצליחה להשתחרר מהדפוס הישן (שנותר מקובע בשיח הציבורי) שבו יש חוקר מדען המתעד מנהגים אקזוטיים וזרים.

אולם למרות התובנה הבסיסית הזו, שסולידריות אמיתית עם ה"אחר" נובעת מתוך הכרה במשותף בין בני האדם ושהחוקר אינו מנותק אף פעם מהמציאות הנחקרת, עדיין שולט במדעי החברה מודל המדגיש את ריחוקו של החוקר, המדען (ואני משתמשת בכוונה בלשון זכר) ממושאי המחקר שלו. כדי לתעד מציאות חברתית, כך נאמר לנו, אנחנו אמורים להיות "אובייקטיביים", ופעולת המחקר שלנו צריכה להיות מנותקת מכל רגש. החוקר החברתי במודל שהפך לדומיננטי במדעי החברה, אמור להיות מנותק כדי להפיק ידע מתוך נתונים שהוא אוסף בצורה נקייה, לא מעורבת. אבל לפחות מאז פרסומו של הספר המכונה של תומאס קון המבנה של מהפכות מדעיות באמצע שנות השישים,² אותגרו הנחות הבסיס של מודל הידע המדעי הפוזיטיביסטי והצביעו על הפוטנציאל הטמון במודל אלטרנטיבי של מחקר וכתובה. למודל אלטרנטיבי זה יש היסטוריה ארוכה בספרות התאורטית והוא נידון תחת כמה כותרות שדיברו בין היתר על סוציולוגיה בין-אישית, על מחקר דיאלוגי, על כתיבה פוסט-קולוניאלית ועוד. המשותף לכל הדיונים הללו הוא כפירה בצורך להידמות למחקרים במדעים המדויקים ובשיטות המחקר שאלה מכתבים.

במרחב המצומצם שניתן לי כאן, אבקש לשרטט כמה קווים של מודל מחקר וחשיבה אלטרנטיבי כזה ואטען שמודל כזה של מחקר חברתי יכול לתרום לשיח של פירוק שנאת ה"אחר" ועידודה של סולידריות חברתית. אגדיר מודל זה של מחקר וכתובה כ"מודל פמיניסטי".

לפני שאגש להסביר מה פמיניסטי פה, אבקש בשלב ראשון לחשוף את המובן מאליו של מודל המחקר הדומיננטי שהגדיר עקרונות נאותים של מחקר "אובייקטיבי", ובכך סילק מכל וכל את עקרון הסולידריות עם מושאי המחקר. המודל המדעי הדומיננטי ידוע בדקות שלו בכמה עקרונות המבססים את "מדעיותו" ובכך את הטענה ל"אמת" המוכחת של תוצאות המעשה המחקרי שלו. תפיסת העולם הבסיסית של הפרדיגמה הפוזיטיביסטית היא של מציאות אמפירית חיצונית שאותה יש לתעד, כדי שלממצאי המחקר יהיה תיקוף, יכולת להכללה ומדדים נוספים שבאים לאשש את "אמיתותה" של המסקנה העולה מתוך ממצאי המחקר. לחוקר/ת אסור שתהיה הטיה חיובית או שלילית, רגשית או פוליטית כלפי מושאי המחקר שלה. ידע, או בשיח הפופולרי "ידע מדעי", אינו ממוקם, הוא מגיע "נק" וההשפעה החברתית שלו נובעת, אם בכלל, מאימוצו על-ידי קובעי מדיניות ולא על-ידי מדענים. מודל המחקר הפמיניסטי כופר בהנחות היסוד הללו של האובייקטיביות המדעית ולכן גם בטענה

² קון, 1962.

שיש דבר כזה שנקרא ידע מדעי חסר הטיה. במודל הפמיניסטי על גווניו השונים, שאליהם לא אכנס כאן, יש הצהרה גלויה של עמדה חברתית-פוליטית לא מתפשרת המגדירה את ה"הטיה" של המחקר: מחקר פמיניסטי מצהיר בגלוי שהוא מעוצב באופן שיוצא נגד מציאות של חוסר שוויון מגדרי בחברה. שאלות המחקר, שיטות המחקר וסגנון הניתוח והכתיבה של תוצאות המחקר, הם נגזרת של תפיסה חברתית מאוד ברורה. במרכזו של המודל הפמיניסטי של מחקר וכתיבה עומד הרצון לתעד חוסר שוויון מגדרי ולנתח את המערכות שמעגנות מנגנונים של הדרת נשים מקבוצות אתניות, לאומיות, דתיות או מיניות. תיעוד כזה בא מתוך עמדה ברורה המתנגדת לחוסר שוויון חברתי על מופעיו השונים בחברה. במקום להסתתר תחת מעטה הניטרליות המדעית המקודשת, מציב המודל הפמיניסטי על השולחן וברישי גלי את ההטיה שלו, ובכך הוא הופך לאמין יותר מידע המשים עצמו אובייקטיבי.

וכאן חשוב להדגיש שחוקרות וחוקרים הפועלים מתוך מודל המחקר הפמיניסטי אינן מדברות רק על "נשים בחברה" (או על "שריפת חזיות" או "תקרת הזכוכית"), אלא על יחסי כוח חברתיים בכלל, מפני שאי אפשר להבין חוסר שוויון מגדרי ללא הבנה וניתוח של המערכות המעצבות חלוקת כוח בחברה. ולכן, המודל הפמיניסטי הוא מודל מחקרי כולל ולא התמחות צדדית ששייכת ללימודי מגדר במחלקות נפרדות. המודל הפמיניסטי הוא אלטרנטיבה אפיסטמית ולא תת-תחום של לימודי חברה. סולידריות היא מילת מפתח במודל כזה. סולידריות בשני רבדים: בין החוקר/ת לסובייקטיות המחקר שלה במהלך המחקר עצמו, וייצורה של סולידריות חברתית רחבה כמטרה מרכזית של ייצור ידע חברתי מתנגד, כזה שאינו מקבל את הסטטוס-קוו של חוסר שוויון מגדרי, אתני, דתי, לאומי או מעמדי. עוצמתו של המודל האלטרנטיבי של מחקר פמיניסטי כזה לא יוצאת מתוך נקודת התנצלות או התגוננות אל מול "המדעיות" של המודל השולט במחקרים חברתיים, אלא מתוך הכרה בתרומה של מחקר כזה ליצירתה של חברה צודקת יותר, חברה המסרבת לתת לגיטימציה לפחד ולשנאת ה"אחר" או הזר החי בקרבנו. תיעוד אמפירי עשיר של עובדות חברתיות מנקודת המבט של מי שקולן לא נשמע במחקרים קיימים, מאפשר לא רק אמפתיה, אלא נכונות לפעול בעולם. מחקר המאפשר הזדהות עם מאבקן של קבוצות מדוכאות מניע לפעולה החורגת מהאינטרס הצר הישיר של בני ובנות קבוצות אחרות.

כלי המחקר המוכרים לא השתדלו לחפש שיטות יצירתיות כדי לאתר ידע מוסתר או חבוי של קבוצות מושטקות. כך למשל, כדי לתעד את עולמן של נשים שחיות בעוני זה לא מספיק להביט בנתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על מדדי העוני בישראל. כדי להבין כיצד פועלות מערכות המייצרות ומשכפלות עוני ושוליות, יש לצאת אל אותם אתרים ולהקשיב לנשים שחיהן מוגדרים בתוך מציאות של חסך חומרי וחברתי. מחקר שאינו פונה לתיעוד מציאות החיים בשוליים, ומסתפק בנתונים של המדינה ושל בעלי הכוח

- הוא מחקר מוטה בעליל, מחקר לא-אובייקטיבי בכל הגדרה. למחקר כזה, כמו לכל מחקר חברתי, יש הנחות המעצבות את השאלות שמציבים מי שבאים לחקור מציאות של חוסר שוויון חברתי.

חוסר הסולידריות עם נקודת המבט של האישה החיה בעוני, מעצב שאלות מחקר שאינן נובעות מהצרכים והאינטרסים של מי שנמצאות בתחתית הסולם החברתי אלא מתוך האינטרסים והצרכים של בעלי הכוח וההון. כך יוצא שבעוד שמבצעי מחקרים שהשימו עצמם "מדעיים" מסתירים את האג'נדה החברתית שלהם תחת מעטה האובייקטיביות שלהם, מתעקש המודל הפמיניסטי לא רק על הצהרה גלויה של המחקר כאקט של פירוק מערכות של חוסר שוויון אלא גם על פיתוח שיטות מחקר יצירתיות שיאפשרו תיעוד של מציאות חברתית מנקודת המוצא של א/נשים, שלא מייצרות טקסטים כתובים ושהגישה אליהן ולידע שלהן היא מורכבת, לא מיידיית. ולכן, מתוך סל הכלים המחקריים, תבחר החוקרת הפמיניסטית בשיטות שיאפשרו לנחקרות להביע את ההתנסות שלהן ולא תכפה עליהן ידע המוצג כאמת מוחלטת, חיצונית לחוויה הנשית. חוקרת פמיניסטית תראה בנות שיח, כלומר נשים שאיתן יש שיחה מתמשכת לגבי שאלת המחקר, ולא אובייקטים של מחקר, מי שמספקות ידע שהחוקרת מנתחת ומבארת לקוראיה. החוקרת הפמיניסטית תפעל גם בשדה המחקר וגם בשלב של ניתוח הנתונים ושל בניית מערך פרשני של תוצאות המחקר לשתף את בנות השיח בתוצר המחקר הסופי, ותיצור מרחב שבו פרשנותה של המחברת מוצגת לצידן של פרשנויות אחרות הנובעות מדברי הנחקרות ולא מאפילה עליהן. במקום ריחוק בין חוקרת ל"נחקרת", יש במודל הפמיניסטי קריאה לסולידריות ולשיתוף פעולה בתהליך ייצורו של הידע החברתי.

ומה לגבי הסולידריות החברתית הרחבה? כיצד יכול מחקר חברתי פמיניסטי לתרום לפיתוח סולידריות חברתית ולא לפחד וחרדה מפני הזר וה"אחר"? התשובה טמונה באופיו של מעשה המחקר שתיארת לעיל וביכולת של מחקר כזה להנגיש את התובנות שלו לקהלים רחבים. שני שלבים אלה - ייצורו של הידע המחקרי מתוך עמדת סולידריות עם האוכלוסייה הנחקרת והנגישות של המחקר ותוצאותיו לקהלים רחבים - קשורים ובנויים זה על גבי זה. אתן דוגמה ממחקרי בירוחם שהתפרסם בספרי בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית.³ המחקר האתנוגרפי הפמיניסטי נערך בקרב נשים מזרחיות המתגוררות בירוחם. ביקשתי לתעד את חייהן ואת מאבקהן של נשים אלה ומשפחותיהן מול מספר מערכות של הדרה המייצרות מציאות חיים של עוני וחוסר אפשרויות. אולם במקום להסתיר את דעותיי ואת אופייה של האינטרקציה המחקרית שלי עם הנשים, נקטתי

³ מוצפי-האלר, 2012.

בתפיסה המחצינה את המיקום שלי בשדה המחקר, וביקשתי להראות כיצד מיקום מורכב כזה (אני מזרחית, ילידת עיירת פיתוח כמו הנשים שאת חייהן תיעדתי), מאפשר לי לפתח תובנות אנליטיות וחברתיות שלא היו מתאפשרות לו נקטתי בשיטות מחקר מקובלות המעודדות ריחוק וניסיון להגיע לעמדה נייטרלית לכאורה כלפי אוכלוסיית המחקר שלי. כך למשל, בפרק הפותח את הספר, אני מתארת את התסכול המתמשך שלי מול אישה שלה קראתי נורית, כך אני למדה בדרך הקשה, משתמשת ברצון שלי לראיין אותה כדי להביע את הכוח המועט שלה כלפיי. היא מבטיחה שוב ושוב שתעניק לי את הריאיון ואינה מופיעה בזמן שנקבע. תיאור וניתוח יחסי עם נורית בצורה רפלקסיבית, מאפשר לי להבין ולהנכיח את האופנים שבהם נורית מתמודדת עם עובדות סוציאליות, מורות ונשים בעלות כוח בחייה. מבחינה אנליטית רחבה, יחסי עם נורית ותיעודם, מאפשרים לי לפתח תובנות חברתיות המצביעות על האופנים שבהם כוח נחוה על-ידי נשים במיקומי השוליים כמו זה של נורית, ולהבין את המרכזיות של הפערים המעמדיים המפרידים ביני כחוקרת מהאוניברסיטה, מול נורית נתמכת הסעד, למרות הזהות האתנית והמגדרית המשותפת שלנו.

מודל המחקר הפמיניסטי מאפשר לקהל הקוראות והקוראים לחוש סולידריות כלפי נשים כמו נורית לא מתוך תפיסה מתנשאת, שיודעת מה טוב לנשים שחיות בעוני, דווקא מפני שנורית והנשים האחרות שאת סיפורן אני פורשת בספר אינן נתפסות באופן חד-ממדי, כ"בעיה" ש"עלינו" לפתור. מודל המחקר המדגיש הקשבה לנשים ברוחם, מתעקש שהידע המחקרי מתפתח בתוך מערכת יחסים הדדית, שבה יש לידע שלהן ולפרשנות שלהן את חייהן ערך מרכזי, ושאני, כמחברת, מספקת פרשנות משלי לתיעוד חייהן. הפרשנות שלי אינה מוצגת כאמת מדעית מוחלטת אלא לצד התובנות שלהן. אני מסרבת לאורך כל המחקר והכתיבה לעטות את ה"חלוק הלבן" המטפורי של החוקרת בעלת האוטוריטה. התוצאה היא תמונה רב-מעמדית המאפשרת לנשים לעלות מן הספר כבנות אדם מורכבות, אמיצות, פגיעות במלוא אנושיותן. בכך מבקש הספר להציע חשיבה מחדש ואתגור של קלישאות מוכרות לגבי החיים בפריפריה הישראלית, האופנים שבהם מתמודדות נשים עם הדרה מרובת צירים (לא רק מגדרית, אלא גם אתנו-מעמדית וגיאוגרפית), ולא "פתרון" למה שבמרכז מגדירים באופן צר ופטרונני כבעיית העוני בישראל. סולידריות חברתית אמיתית יכולה לצמוח לא מתוך ידע מנותק וכזה שאינו מודע להטיות המובנות שלו, אלא מתוך מחקר שמאפשר חשיפת נקודות מבט ותפיסות עולם שהושתקו, שלא נמצא להן מרחב נאות בדיון הציבורי.

הערה אחרונה לפני סיום. כדי שלמחקר החברתי בישראל תהיה השפעה על המציאות החברתית בישראל, ובעיקר על הנטייה המתחזקת בימים אלה לשנאת ה"אחר",

הוא צריך להיות נגיש לקהלים רחבים יותר מאשר הקהילה המדעית הצרה. אחת הדרכים המרכזיות להנגשת מחקרים חברתיים היא סגנון כתיבה נהיר ולא יבשושי. כתיבה אקדמית צריכה להתעקש על נגישותה לקהלים רחבים. זה לא קל לכתוב היטב. אבל זה שווה את העבודה והמאמץ.

ביבליוגרפיה

- מוצפי-האלר, פ' (2012). **בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**. ירושלים: מאגנס.
- קון, ת' (1962). **המבנה של מהפכות מדעיות** (תר' י' מלצר). תל-אביב: ידיעות ספרים.
- קריסטבה, ז' (1988). **זרים לעצמנו** (תר' הילה קרס). תל-אביב: רסלינג.